

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ В УМОВАХ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ THE LEGAL REGULATION OF STATE SERVICE UNDER THE RULE OF LAW

Овчарук С.С.,
кандидат юридичних наук

Законом України «Про державну службу» від 17 листопада 2011 року встановлено, що під державною службою слід розуміти діяльність, що пов'язана з наданням платних адміністративних послуг. Такий підхід грубо порушує приписи ст. 3 Конституції України. Досвід зарубіжних країн свідчить, що адміністративне право є сукупністю правових норм, які регламентують організацію діяльності державної адміністрації, їхні взаємини, внутрішню структуру і правовий статус. Обов'язки адміністрації та службовців встановлюються в ім'я забезпечення загальних цілей в інтересах суспільства, народу та раціонального використання коштів, надходження яких є результатом праці всього народу.

Ключові слова: діяльність, служба, посада, функції, обов'язки, повноваження, адміністративні процедури, послуги, адміністративні послуги, предмет адміністративного права, персональна відповідальність.

Законом Украины «О государственной службе» от 17 ноября 2011 года установлено, что под государственной службой следует понимать деятельность, которая связана с предоставлением платных административных услуг. Такой подход грубо нарушает предписания ст. 3 Конституции Украины. Опыт зарубежных стран свидетельствует, что административное право является совокупностью правовых норм, которые регламентируют организацию деятельности государственной администрации, их взаимоотношения, внутреннюю структуру и правовой статус. Обязанности администрации и служащих устанавливаются во имя общих целей в интересах общества, народа и рационального использования средств, поступление которых является результатом труда всего народа.

Ключевые слова: деятельность, служба, должность, функции, обязанности, полномочия, административные процедуры, услуги, административные услуги, предмет административного права, персональная ответственность.

Law of Ukraine «On State Service» on November 17, 2011 established that under the state service should be understood activity which is related to the provision of paid administrative services. This approach violates the provisions of Article 3 of the Constitution of Ukraine. International experience shows that the administrative law is an aggregate of legal rules that govern the organization of activity of the public administration, their relations, internal structure and legal status. Duties of the administration and civil servants are set in the name of common goals in the interests of society, the nation and the efficient use of resources, receipt of which is the result of labour of the entire people.

Key words: activity, service, appointment, duties, responsibilities, permissions, administrative procedures, services, administrative services, subject of administrative law, personal responsibility.

Постановка проблеми. З преамбули Конституції виходить, що представницькі інституції держави повинні дбати «про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя». Термін «дбати» означає «виявляти старання, турботу, працювати». Невід'ємною ознакою праці є виконання обов'язків і персональна відповідальність за їх неналежне виконання (невиконання), дії та акти, внаслідок яких завдано шкоди людині та суспільству. Отже, діяльність інституцій (їх службовців) зі створення організаційних умов для реалізації публічних та приватних інтересів має ґрунтуватися на інститутах обов'язку та відповідальності. Службовці органів державної влади (надалі ОДВ) та органів місцевого самоврядування (надалі ОМС) є довіреними особами, яких народ України наділив обов'язками щодо забезпечення реалізації публічних та приватних інтересів, і функціонування яких він фінансує шляхом сплати податків. Досвід зарубіжних країн свідчить, що адміністративне право є нічим іншим, як сукупністю правових норм, що регламентують організацію діяльності державної адміністрації, їхні взаємини, внутрішню структуру і правовий статус; при цьому прерогатива у вигляді поняття «влада» розглядається як сукупність обов'язків та відповідальності. Проте в Україні і досі предмет адміністративного права передбачає регулювання суспільних відносин у сфері державного управління (догма предмета адміністративного права), а не діяльність ОДВ та ОМС; Закон України «Про державну службу» регулює суспільні відносини, які охоплюють діяльність держави щодо створення правових, організаційних, економічних та соціальних умов реалізації громадянами України права на державну службу. Суперечливість та нігілізм наведених положень суперечать постулатам правової держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній адміністративно-правовій науці відсутні праці, в яких би проблема догми предмета адміністративного права пов'язувалась з положеннями Закону України «Про державну службу».

Постановка завдання – дослідити взаємозв'язок конституційних положень щодо статусу представницьких інституцій держави з положеннями Закону України «Про державну службу».

Викладення основного матеріалу. Свого часу французький філософ Ш. Монтеск'є у праці «Про дух законів» [1, с. 585-588] звертав увагу на те, що слід мати на увазі при складанні законів. На його думку, закони повинні бути точними, а стиль простим і стислим; суттєво їх ознакою має бути те, щоб слова законів викликали у всіх людей однакові поняття; коли наводиться підстава прийняття закону, потрібно, щоб ця підстава була гідна цього закону. Зміст законів не повинен містити неясні положення і не має залишати жодних сумнівів, а тому потрібна надзвичайна обережність при складанні законів.

Одним з принципів правової держави є принцип ефективної діяльності представників державних інституцій, який, в свою чергу, залежить від якості правової регламентації правил їх діяльності. Правове регулювання державної служби в Україні здійснюється Законом України «Про державну службу» (надалі ЗУ) [2]. Аналіз ЗУ дає підстави звернути увагу на деякі аспекти. Так, з преамбули виходить, що Закон регулює суспільні відносини, а це, на нашу думку, суперечить найменуванню законодавчого акту. ЗУ не містить такого важливого поняття, як «трудоий обов'язок» служіння суспільству та людині шляхом забезпечення виконання «обов'язків держави» за рахунок коштів платників податків тощо.

Для чого ж існує інститут державної служби, і в чому полягає його сутність? Автори навчального посібника «Державне управління в Україні» наголошують, що державна служба – це механізм здійснення цілей та завдань держави [3, с. 206]. На їх думку, під інститутом державної служби слід розуміти комплекс правових норм, які регулюють відносини, що складаються в процесі організації самої державної служби, статусу державних службовців, гарантій і процедур його реалізації, а також механізму проходження державної служби [3, с. 209].

Застосований авторами термін «регулювання відносин» асоціюється з сталим поняттям змісту предмета адміністративного права. Так, С.В. Ківалов, В.Б. Авер'янов, Є.В. Додін та інші науковці [4] констатують, що предмет адміністративного права в тій редакції, яка використовується наразі майже в усіх підручниках з адміністративного права, був визначений у ході дискусії

1938-1941 р.р., і саме тоді, як зазначають автори, було встановлено, що «предмет адміністративного права – це суспільні відносини у сфері державного управління» [4, с. 6]. На їх думку, під сучасним предметом адміністративного права слід вважати сукупність суспільних відносин, які виникають у процесі організації і функціонування органів державного управління і здійснення ними заходів адміністративно-правового примусу і притягнення до адміністративної відповідальності [4, с. 8]. Під функціями державної служби, як зазначають автори, слід розуміти основні напрями практичної реалізації правових норм інституту державної служби, які сприяють досягненню відповідної мети правового регулювання державно-службових відносин і виконанню державною службою своєї соціальної ролі і державно-правового призначення [4, с. 137]. Як зазначають автори, важливою ознакою державної служби є заробітна плата за рахунок державних коштів [4, с. 137]. З останнім твердженням важко погодитись, оскільки відповідно до ст. 5, 67 Конституції саме народ як носій суверенітету утримує за рахунок сплачених ним податків представників державних інституцій, яким довірив виконання обов'язків держави стосовно забезпечення публічних та приватних інтересів.

Автори підручника «Адміністративне право України» вважають, що адміністративне право є сукупністю правових норм, які регулюють суспільні відносини, що формуються в ході забезпечення органами виконавчої влади (надалі ОВВ) і ОМС реалізації та захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, а також в процесі державного і самоврядного управління у сферах соціально-економічного й адміністративно-політичного розвитку та охорони громадського порядку [5, с. 73]. Державна служба – це механізм здійснення цілей та завдань держави [5, с. 206].

Досвід зарубіжних країн свідчить про протилежне. Так, Ю.Л. Панейко (1886-1973 р.р.) писав, що основою адміністративного права «є саме те, що воно регулює організацію та діяльність публічної адміністрації» [6, с. 11]. Г. Бребан відзначає, що сучасне адміністративне право Франції є сукупністю правових норм, які регламентують організацію діяльності державної адміністрації, їхні взаємини, внутрішню структуру і правовий статус. Влада – це обов'язки і відповідальність адміністрації за неналежні дії та акти, спричинення шкоди суспільству та людині. В основу французької системи управління з часів Революції 1789 р., як зазначає автор, покладено принцип відповідальності влади за свої дії. Обов'язки адміністрації та службовців повинні встановлюватись в ім'я забезпечення загальних цілей в інтересах суспільства, народу та раціонального використання коштів, надходження яких є результатом праці всього народу [7, с. 168]. При цьому діяльність державної адміністрації не слід змішувати з виробничою діяльністю, яка здійснюється державними установами, що діють на підприємницьких засадах, виробляють товари, надають послуги тощо [7, с. 25-27, 28]. М. Кулеша відзначає, що публічна адміністрація – це «сукупність організаційних дій, діяльності та заходів, які виконуються різними суб'єктами та інституціями на основі закону та в межах, визначених законом для досягнення публічного інтересу» [8, с. 16].

На жаль, в Україні й досі змістом предмета адміністративного права є регулювання абстрактних суспільних відносин у сфері державного управління (умовно – «фактор догми» 1938-1941 р.р.), що свідчить про збереження і консервацію традицій радянської адміністративно-правової науки.

Положення Основного Закону держави, як зазначає В.В. Кравченко, мають визначальне значення для всіх інших галузей права [9, с. 13]. Отже, подальший аналіз ЗУ «Про державну службу» варто здійснювати з точки

зору конституційних приписів. Стаття 3 Конституції України (надалі Конституція) [10] містить положення стосовно обов'язків держави по відношенню до людини. Аналіз цієї статті дає підстави для наступних висновків. Поняття «держава» є філософсько-абстрактною категорією, внаслідок чого будь-які контакти з нею неможливі. Отже, функції, обов'язки та відповідальність держави повинні бути делеговані реальним державним інституціям та її представникам, але цього не сталося. У статті також не вбачається, що держава в особі її інституцій повинна опікуватись питаннями реалізації публічних та приватних інтересів. Стаття 6 акцентує увагу тільки на понятті «державна влада», органи якої наділені лише «повноваженнями», замість обов'язків та відповідальності. Стаття 19 Конституції так само не містить положень стосовно обов'язків та відповідальності службовців органів державної влади та органів місцевого самоврядування (вони зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України). Відповідно до ст. 56 Конституції матеріальна та моральна шкода, завдана незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю посадових і службових осіб ОДВ та ОМС при здійсненні ними своїх повноважень відшкодовується за рахунок держави або ОМС. Варто звернути увагу на той факт, що відповідальність настає лише за умов неналежного виконання (невиконання) обов'язків. Таким чином, зміст ст. 3, 6, 19, 56 Конституції беззаперечно свідчить про те, що суспільству всупереч принципам правової держави запропонована конструкція «влада без обов'язків та відповідальності».

Звернемось до положень ст. 3, 38 ЗУ «Про державну службу». Так, одним з основних принципів державної служби визначені «персональна відповідальність за виконання службових обов'язків і дисципліни» і «порушення законодавства про державну службу». Такий підхід до визначення відповідальності є нічим іншим, як ознакою нігілізму. Так само, як і ст. 6 Конституції, ЗУ наділяє службовців лише «повноваженнями» (ст. 1, 2). Водночас радянські адміністративісти, зокрема А.П. Шергін [11], звертали увагу на те, що відповідальність є невід'ємною частиною правового статусу суб'єкта адміністративної юрисдикції, який зобов'язаний нести правову відповідальність у випадках порушення законності, прав особистості в процесі здійснення своїх функцій [11, с. 71]. Варто також звернути увагу на міркування Г.В. Атаманчука, який цілком справедливо відзначає, що якщо функції державних органів юридично оформлені, то буде зрозумілим, для чого створений цей орган і як він має реально функціонувати [12, с. 127].

Не менш неприйнятними є положення ст. 2 ЗУ «Про державну службу» стосовно визначення понять «посада» та «посадові особи». Так, під посадою слід розуміти структурну одиницю державного органу та його апарату, на яку покладено встановлене нормативними актами коло службових повноважень, а під посадовими особами – службовців, на яких покладено здійснення не обумовлених законом організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій. З такими положеннями ми не можемо погодитись. По-перше, поняття «повноваження» не є тотожним поняттю «обов'язки». По-друге, виконання певних функцій потребує наявності певних обов'язків.

Радянський адміністративіст І. М. Пахомов [13, с. 189] писав, що «посада» – це комплекс встановлених законом обов'язків і прав, які надані особі державою для здійснення державних доручень, причому ця посада має своє найменування і зафіксована в спеціально затверджених номенклатурах і штатних розкладах. Державна служба, як вказував автор, – це окремий вид трудової діяльності особи, що обіймає в державному апараті посаду за обранням або призначенням, по здійсненню пев-

них державних службових обов'язків за певну грошову винагороду, яку вона одержує від держави [13, с. 190]. Державними службовцями є особи, які обіймають ту чи іншу посаду в державному апараті і виконують доручення держави в межах покладених на них обов'язків і наданих прав, за що отримують певну грошову винагороду від держави. В основу цього поділу державних службовців покладена значущість дій, які виконуються ними при здійсненні їх обов'язків і реалізації прав [13, с. 192].

Г.В. Атаманчук, відомий фахівець з питань теорії державного управління, акцентує увагу на тому, що посада описується через обов'язки, які повинні виконуватись. На думку автора, це має бути ключовим поняттям для усвідомлення того, що повинно відбуватися за посадою [14, с. 147].

Аналіз ЗУ «Про державну службу» однозначно свідчить про суттєву суперечливість та неузгодженість його положень внаслідок застосування понять «посада», «служба», «посадова особа» та «державний службовець». Варто при цьому відзначити, що Конституція і чинне законодавство й досі застосовують суперечливі поняття «посадова» особа та «службова» особа.

З урахуванням наведеного звернемося до аналізу термінів «посада», «служба». З етимологічного словника відомого німецького дослідника М. Фармера [15, с. 525] виходить, що первісне значення терміну (мовою оригіналу) «должность» впливає з поняття «обязательство из долга» (тобто поняття посада перш за все пов'язується з виконанням обов'язку). В.В. Виноградов (1895-1969 р.р.) у праці «Історія слів» [16, с. 575] писав, що семантичний аналіз слова «посада» свідчить, що витоки його сучасного значення сходять до російської літературної мови XVIII ст. Слово «посада» мало два значення. Одне – офіційне – збереглося до нашого часу (мовою оригіналу): «служебное место в учреждении или предприятии, связанное с исполнением определенных обязанностей». Другое значение соответствовало основному значению слова – должное, обязанность, долг». З словника синонімів Н. Абрамова [17, с. 41] виходить, що під поняттям (мовою оригіналу) «должность» слід розуміти «заняття, место, пост, служба, звание; синекура»; «заняття – сродни работа; работать – трудиться» [17, с. 46, 130], «обязанность по месту службы» [17, с. 52]. Тлумачний словник Т.Ф. Єфремової [18] пояснює, що термін (мовою оригіналу) «служба» означає «служить, занятие служащего, место работы служащего»; «должность – служебное место в каком-либо учреждении, на предприятии и связанные с ним служебные обязанности». Згідно з тлумачним словником української мови [19, с. 1974, 1075] термін «посада» означає певне службове становище, яке передбачає виконання посадових обов'язків у якій-небудь установі, на підприємстві і т.д. Служба – це «праця, заняття як засіб існування; дія за знач. служити; обов'язок, визначений посадою»; «служити – виконувати роботу по найму; працювати ким-небудь; служити вірою і правдою; працювати на користь кого-, чого-небудь, в ім'я когось, чогось; виконувати своє призначення; бути відданим, вірним чому-небудь, якійсь справі» [19, с. 1345]. Відповідно до пояснень тлумачного словника С.А. Кузнецова [20, с. 271, 1213] (мовою оригіналу): «должность – служебное положение, место и связанные с ним служебные обязанности, исполнение служебных обязанностей; служба – работа, занятия, исполнение воинских обязанностей; обязанности; служащий – занятый службой; лицо работающее по найму в каком-либо учреждении». Згідно з тлумачним словником Д.В. Дмитрієва [21, с. 28, 1231] (мовою оригіналу): «должность – это положение, которое вы занимаете на работе, ваши служебные обязанности; вакантная должность; административная, военная должность»; «служба – исполнение воинских обязанностей офицерами, сол-

датами, моряками в армии, на флоте; работа в учреждении». Автори підручника «Правознавство» вказують, що «Посада визначає коло службових обов'язків, права і межі відповідальності державного службовця, вимоги щодо його професійної підготовки. Крім того, вона відображає зміст роботи, яку виконує службовець, установлює його правовий статус» [22, с. 160].

Варто зауважити, що недоліки ЗУ «Про державну службу» автоматично знайшли аналогічне відображення в ЗУ «Про службу в органах місцевого самоврядування» [23]. Так само, як і у ЗУ «Про державну службу», під службою в ОМС розуміється професійна, на постійній основі діяльність громадян України, які обіймають посади в ОМС, що спрямована на реалізацію територіальною громадою свого права на місцеве самоврядування та окремих повноважень ОБВ, наданих законом (ст. 1). Тобто їх діяльність не стосується створення організаційних умов для реалізації публічних та приватних інтересів громади. Посадова особа місцевого самоврядування так само здійснює абстрактні організаційно-розпорядчі та консультативно-дорадчі функції і отримує заробітну плату не за рахунок платників податків, а за рахунок місцевого бюджету (ст. 2). Відповідальність посадових осіб настає за порушення цього Закону, а матеріальна шкода відшкодовується за рахунок місцевого бюджету (ст. 23, 24), іншими словами – за рахунок платників податків.

17 березня 2011 року прийнято ЗУ «Про центральні органи виконавчої влади» [24], яким встановлено, що «основними завданнями» цих органів є «надання адміністративних послуг» [24, ч. 1 ст. 17]. Отже, основним завданням ЦОВВ є не виконання обов'язків держави або створення ними організаційних умов для реалізації публічних та приватних інтересів, а надання платних «послуг», що суперечить приписам статей 1, 3, 5, 8 Конституції. На жаль, на сьогоднішній день на законодавчому рівні, в тому числі і в зазначеному ЗУ, відсутні будь-які пояснення щодо змісту і сутності понять «адміністративна процедура» та «адміністративна послуга». Так само невизначеними є цілі та завдання міністерств, які відповідно до ЗУ «...забезпечують формування та реалізують державну політику в одній чи декількох сферах, інші центральні органи виконавчої влади виконують окремі функції з реалізації державної політики» [24, ч. 2 ст. 1]. Шкода, завдана незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю посадових осіб міністерств, інших центральних органів виконавчої влади при здійсненні ними своїх повноважень, відшкодовується за рахунок держави в порядку, визначеному законом [24, ч. 2 ст. 27], тобто за рахунок платників податків. Держава не зобов'язана, а лише має право зворотної вимоги (регресу) до посадових осіб міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, які заподіяли шкоду, в розмірах і порядку, визначених законодавством [24, ч. 3 ст. 27]. Отже, можна констатувати, що закон не дає поняття, для чого створені ЦОВВ і як вони повинні функціонувати.

З огляду на вищевикладене доцільно зробити такі висновки:

державна служба – це трудова діяльність осіб у державних інституціях, головною метою якої є виконання цими особами делегованих народом України обов'язків із забезпечення організаційних умов для реалізації публічних та приватних інтересів; ці особи є державними службовцями і мають відповідні службові обов'язки по забезпеченню організаційних умов для реалізації публічних та приватних інтересів;

служба – це: а) вид трудової діяльності з виконання обумовлених посадою функцій та службових обов'язків; б) відповідальність за неналежне виконання (невиконання) службових обов'язків, дії та акти, внаслідок яких публічним та приватним інтересам спричинена моральна та майнова шкода;

посада – це службове становище, обумовлене виконанням функцій та службових обов'язків, відповідно до ієрархії посад в державній установі;

отримуючи заробітну плату за рахунок платників податків, державні службовці повинні нести персональну юридичну відповідальність за неналежне виконання (невиконання) службових обов'язків, дії та акти, внаслідок яких публічним та приватним інтересам спричинена моральна та майнова шкода;

персональна відповідальність службовців – це стимул виконання обов'язків, проте зміст Конституції, Законів України «Про державну службу», «Про службу в органах місцевого самоврядування» та «Про центральні органи виконавчої влади» свідчить про протилежне, оскільки відшкодування шкоди повинно здійснюватись саме за рахунок платників податків.

Вищезазначені та інші недоліки ЗУ «Про державну службу» мають причинний зв'язок з існуванням «фактору догми» 1938-1941 р.р., який обумовив, у свою чергу, наявність юридичних колізій, що випливають зі змісту статей 3, 6, 19, 56 Конституції. З цього приводу варто навести міркування співробітника Російської Академії наук О. Б. Абросімової, яка наголошує на нагальній необхідності «розробки процедурних правил саме для держави, причому в особі найпоширенішого носія державної влади – чиновника, і, отже, в якості ще одного консервативного фактора слід враховувати незацікавленість цього специфічного суб'єкта в перетвореннях» [25]. Погоджуючись з міркуваннями науковця, ми вважали б за доречне уточнити, що під розробкою процедурних правил для держави слід розуміти їх розробку адміністративних процедур як для державних інституцій, так і їх чиновників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Монтескьє Ш. О духе законов / Ш. Монтескьє [Переводъ съ французскаго под. редакціей А.Г. Горнфельда]. – С.-Петербург : Издание Л.Ф. Пантелеева, 1900. – 686 с.
2. Про державну службу: Закон України від 16 грудня 1993 року № 3723-XII [із змінами, станом на 08.07.2011] // Відомості Верховної Ради України, 1993. – № 52. – Ст. 490.
3. Державне управління в Україні. Навчальний посібник / [В.Б. Авер'янов, В.В. Цветков, Є.Б. Кубко та інш.] ; за заг. ред. В.Б. Авер'янова. – К. : 1999. – 435 с.
4. Адміністративне право України. Підручник / [Ківалов С.В., Авер'янов В.Б., Додін Є.В. та інш.] ; за заг. ред. С.В. Ківалова. – Одеса : «Юридична література», 2003. – 321 с.
5. Адміністративне право України. Академічний курс: Підручник: У двох томах: Том 1. Загальна частина / [В.Б. Авер'янов, Ф.Д. Фіночко, Є.О. Харитонов та інш.] ; ред. кол. : В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, Ю.П. Битяк та інш. – К. : Видавництво «Юридична думка», 2004. – 584 с.
6. Панейко Ю.Л. Теоретичні основи самоврядування / Ю.Л. Панейко. – К. : «Літопис», 2000. – 196 с.
7. Брзбан Г. Французское административное право / Ги Брзбан [пер. с фр. под ред. и со вступ. ст. С.В. Боботова]. – М. : «Прогресс», 1988. – 488 с.
8. Беньо М. Вплив теорії публічної адміністрації на розвиток адміністративного права (приклад Польщі) / М. Беньо // Адміністративне право в контексті Європейського вибору України. – К. : «Міленіум», 2004. – С. 14-20.
9. Кравченко В.В. Конституційне право України. Навчальний посібник. Друге вид., доповнене / В.В. Кравченко. – К. : «Атіка», 2002. – 480 с.
10. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року 254к/96-ВР [із змінами, станом на 01.02.2011] // Відомості Верховної Ради України, 1996. – № 30. – Ст. 141.
11. Шергин А.П. Административная юрисдикция / А.П. Шергин. – М. : «Юридическая литература», 1979. – 144 с.
12. Атаманчук Г.В. Теория государственного управления. Курс лекций / Г.В. Атаманчук – М. : «Юридическая литература», 1997. – 400 с.
13. Пахомов І.М. Радянське адміністративне право: Підручник / І.М. Пахомов. – Львів : Видавництво Львівського університету, 1962. – 293 с.
14. Атаманчук Г.В. Теория государственного управления. Курс лекций / Г.В. Атаманчук. – М. : «Омега-Л», 2004. – 301 с.
15. Фармер М. Этимологический словарь русского языка / Макс Фармер [Пер. с нем. и дополн. члена-кор. АН СССР Трубочева О.Н., под ред. и с предисл. проф. Б.А. Ларина]. – Издание второе, стереотипное. В четырех томах. Том I (А-Д). – Москва : «Прогресс», 1986. – 573 с.
16. Виноградов В.В. История слов / В.В. Виноградов [Отв. ред. чл.-корр. РАН Шведова Н.Ю.]. – М. : «Толк», 1994. – 1138 с.
17. Абрамов Н. Словарь русских синонимовъ и сходныхъ по смыслу выражений [Сост. Н. Абрамов]. – Издание третье. Дополненное. – С.-Петербург : Типография Акц. Общ-ва Дегаевъ, 1911. – 176 с.
18. Ефремова Т.Ф. Толковый словарь / Бесплатная версия 1.00. © Kertvin, 2009 // [електронний ресурс]. – режим доступу : <http://www.inetio.org/>.
19. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доповн.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
20. Большой толковый словарь русского языка / [Сост. и гл. ред. С.А. Кузнецов]. – СПб. : «Норинт», 2000. – 1536 с.
21. Толковый словарь русского языка: Ок. 7000 слов. ст.: Свыше 35 000 значений: Более 70 000 иллюстрат. примеров / Под ред. Д.В. Дмитриева. – М. : «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 1582, [2] с. – (Словари Академии Российской).
22. Правознавство: Підручник / [В.Ф. Опришко, Ф.П. Шульженко, С.І. Шимон та ін.] ; за заг. ред. В.Ф. Опришка, Ф.П. Шульженка. – К. : КНЕУ, 2003. – 767 с.
23. Про службу в органах місцевого самоврядування: Закон України 7 червня 2001 року № 2493-III [із змінами, станом на 08.07.2011] // Відомості Верховної Ради України, 2001. – № 33. – Ст. 175.
24. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17 березня 2011 року № 3166-VI // Офіційний вісник України, 2011. – № 27. – Ст. 1123.
25. Абросимова Е.Б. Административная юстиция в России: институциональные и процессуальные аспекты / Е. Б. Абросимова // Теоретические и практические проблемы административного правосудия. – М. : Международная академия оценки и консалтинга, 2006. – С. 49-61.